

ВЗАЄМОЗАЛЕЖНІСТЬ СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ПОВЕДІНЦІ ОСОБИСТОСТІ

Однією з базисних характеристик особистості виступає її свобода і водночас необхідність відповідальності за свої вчинки, свою поведінку, свої слова. Означені особистісні якості визначають стрижень сформованої зрілої особистості, її внутрішню і зовнішню дисциплінованість, її життєву позицію, її громадянськість. Відтак, виникає потреба вивчення взаємозв'язку і взаємозалежності свободи і відповідальності та їх усвідомлення особистістю, що розвивається.

Метою запропонованої статті є аналіз дефініцій „свобода і відповідальність”.

Звернемося до наукового тлумачення цих неоднозначних понять у словникових джерелах. Тлумачний словник В. Даля подає „свободу” як „свою волю, можливість діяти по-своєму, відсутність підпорядкування чужій волі” [3:151]. У Новому тлумачному словнику української мови свобода тлумачиться як „можливість поводитися на свій розсуд, без залежності від кого-небудь, простота і невимушеність” [5:167]. На жаль, у педагогічних словниках відсутнє тлумачення поняття „свобода”.

Зазначимо, що свобода і необхідність це насамперед філософські категорії, що виражають діалектичну суперечність між діяльністю людини як розумної істоти й об'єктивними законами природи і суспільства, і які по-різному відбиваються на поведінці людини,

здебільшого спричиняють девіантні прояви поведінки дітей підліткового віку, є причиною кризових явищ підлітків, порушення дисципліни у школі. Філософи і педагоги вбачають прямий зв'язок між свободою, дисципліною і совістю людини. Так, С. Гессен зазначає, що дисципліна можлива через щось інше, ніж вона сама, через свободу - як вище начало, що в ній „просвічується”. Водночас свобода діяльності, за його словами, вирізняється від довільних вчинків законом, який їм притаманний, своєрідним підпорядкуванням, дисципліною. Вийміть цей внутрішній закон із свободної дії і ви одержите спотворену машкару свободи – свавілля” [2:70].

Ще Ж. Руссо писав, що свобода, це є підпорядкування закону, який людина сама собі встановлює, підпорядкування „голосу совісті”, яке дозволяє людині не вступати у протиріччя із самою собою. А за словами Канта, свобода це „автономія”, „самозаконність” людини, яка визначається її совістю і проявляється в поведінці або в дисциплінованості, або ж при неправильному її розумінні у свавіллі.

Зауважимо, що така філософська течія, як індетермінізм під свободою розуміє заперечення необхідності і всі факти, що причинно обумовлені, тобто, за їх вченням, свобода поведінки, дій, вчинків нічим не обумовлена і є непередбачуваною. Отже, я вільний, оскільки в будь-який момент можу вчинити таким чином,

як мені заманеться, зовсім випадково, без будь-яких причин, без будь-яких підстав вчинити так чи так. Отже, індетермінізм розуміє свободу насамперед як можливість довільного вибору. З чим не можна погодитись і що категорично заперечують педагоги і психологи. Якби це було насправді так, то тоді б наші діти були б найсвободнішими істотами, оскільки їхні вчинки вирізняються повною випадковістю, нестійкістю і непередбачуваністю, а кризу підліткового віку, будь-які порушення дисципліни слід було б оцінювати і сприймати як прояв їхньої повної свободи, довільної поведінки. Відтак, напрошується зовсім інший висновок: свобода поведінки і дій людини викликала б у нас не повагу до її впевненості, а почуття остраху і небезпеки.

Звернемося до поведінки наших дітей, вірніше до нашого ставлення до непередбачуваних дітьми вчинків, особливо в кризові вікові періоди. Так, ми всі – і батьки, і педагоги – боїмося непередбачуваних випадкових вчинків, ми відчуваємо страх за подекуди божевільні, випадкові чи довільні їхні вчинки, яких ми не можемо передбачити і своєчасно запобігти, так само як відчуваємо жах перед невідомими нам і непередбачуваними силами природи. Ми дуже добре відчуваємо межу між довільними вчинками і нашою свободною поведінкою.

Закономірними є запитання, чому ми, дорослі, не завжди можемо передбачити негативні вчинки дітей і, подекуди, наші власні довільні дії. Тоді б у нас, вочевидь, не було б проблем у вихованні, дисциплінованості учнів. Це насамперед пояснюється тим, що ми не можемо передбачити всіх тих складних обставин, які виникають у доквітлі, у соціумі і викликають

неочікувані, непередбачувані вчинки чи окремі дії (це вулиця, референтні групи, друзі і т. ін.).

Яка ж відмінність між довільними і свободними вчинками людини?

Філософи це пояснюють таким чином: довільні вчинки характеризуються нестійкістю, пасивною залежністю від зовнішнього світу, є випадковими і непередбачуваними; свободні вчинки навпаки вирізняються “усталеністю, самотністю відносно середовища, що оточує нас, і, навіть, подекуди можливістю передбачення” [2:69].

Що можна сказати про свободну людину? Чи можна передбачити всі її дії? Однозначної відповіді тут не може бути. Чому? З одного боку, можна впевнено сказати про свободну людину (дитину, учня), чого вона ніколи, ні за яких обставин не зможе зробити, не погодиться з чимось. З другого боку, з повною впевненістю ми не можемо гарантувати, що саме ця людина (дитина, учень) у цій ситуації зробить, якими будуть її вчинки. Чому? Бо дії свободної людини є передбачувані “в силу своєї безумовної новизни, своєї активної своєрідності”. За словами С.Гессена, свобода є творчістю нового, того, що ще не існувало. Людина свободна тоді, коли будь-яку життєву задачу, яка раптово виникає на її шляху, вирішує по-своєму, таким чином, як ніхто крім неї не зміг би вирішити. Чим більше незалежними, індивідуальними є вчинки людини (дитини, учня), тим більше виявляється її свобода. Відтак, свободу не можна пов'язувати з довільним вибором між кількома відомими, можливими, поданими їй в готовому вигляді (так би мовити, готівкою) шляхами, свобода – це “створення нового особливого шляху, якого ще не існувало, навіть, у вигляді

припущення, тобто можливого вирішення” [2:69].

Для педагога, учителя, на мою думку, важлива така філософська теза: свободна дія, свободна поведінка, як усіякий продукт творчості, може стати взірцем для наслідування іншим, нашим дітям, учням, в яких ще не вихована свобода поведінки. Свободна людина, якою повинен бути кожний педагог, має свою усталену лінію поведінки, якої вона дотримується впродовж усього свого життя. З таким педагогом легко спілкуватись і дітям, і їхнім батькам, таких учителів люблять учні. У вчителя із свободною поведінкою свобода – це його професійний обов’язок, це його совість, це його професійна дисциплінованість, це його громадянськість. Відтак, завдання кожного вчителя, по-перше, виховати самого себе свободною людиною і, по-друге, виховувати у своїх учнів свободу поведінки і водночас відповідальність за кожну свою дію, кожне своє слово, кожний свій вчинок. Отже, свобода і відповідальність є провідними базисними характеристиками особистості, які ми повинні сформувати вже на кінець дошкільного віку, як це зазначено в державному документі БКДО.

Відтепер з’ясуємо наступне поняття цієї діади, - “відповідальність”. Повернемося до словникових джерел, які тлумачать “відповідальність” таким чином: це “категорія етики і права, що відображає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства (людства в цілому); характеризується виконанням морального обов’язку та правових норм [3:49].; це “необхідність, обов’язок відповідати за свої дії, вчинки” [7:90].

Педагоги (Н.П.Волкова, В.А.Караковський, С.Г.Карпенчук, І.В.Мартинюк, І.К.Матюша, Т.І.Сущенко та ін.) розглядають відповідальність як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі або шкоди для суспільства, порівнювати свої вчинки із суспільними нормами, законами [1:113].

Психологічний словник пов’язує відповідальність із цілком сформованою особистістю, а саме: “це специфічна для зрілої особистості форма саморегуляції і самодетермінації, що виступає в усвідомленні себе як причини вчинків, які вона здійснює, та їх наслідків; в усвідомленні і контролі своєї здатності виступати причиною змін (або протидії змінам) в довіллі й у своєму власному житті” [4:241]. На думку психологів Карандашев, Я.Л.Коломинський, К.Муздибаєв, А.А.Реан, Дж. Роттер та ін.), відповідальність це найважливіша характеристика соціально зрілої особистості, що відрізняє її від соціально незрілої. У сучасній психології розповсюджена концепція щодо двох типів відповідальності, так звана теорія „локусу контролю”. Перший тип відповідальності, коли особистість покладає на себе всю відповідальність за те, що з нею відбувається в житті, тобто цей тип можна назвати „самовідповідальністю”. Відповідальність другого типу пов’язана із ситуацією, коли особистість знімає із себе будь-яку відповідальність і вважає відповідальними за все, що з нею відбувається, когось іншого (батьків, педагогів, колег, начальство) або зовнішні обставини, тобто тут наявна безвідповідальність.

Отже, відповідальність обіймає проблему співвідношення здатності та можливості людини виступати суб'єктом (автором) своїх дій; здатність людини свідомо, добровільно виконувати певні вимоги й здійснювати поставлені перед нею завдання; здійснювати правильний моральний вибір, досягати певного результату [6:49]. Відповідальність, як бачимо, виступає важливим морально-етичним регулятором міжлюдських стосунків, стимулятором активної діяльності людей, запорукою праці та ініціативи.

Звісно, що педагогіка насамперед зацікавлена в пошуках ефективних шляхів виховання відповідальності у своїх вихованців.

Вочевидь, закономірною, своєчасною і необхідною була поставлена на обговорення широкої освітянської галузі асоціацією імені В.О.Сухомлинського проблема співвідношення свободи й відповідальності, повз яку не міг пройти вдумливий педагог. На шпальтах його книг, педагогічних роздумів ми зустрічаємо вдумливий аналіз вчинків і поведінки школярів, відповіді на запитання як учителів, так і учнів. Відтак, звернемося до педагогічної спадщини В.О.Сухомлинського, який насамперед пов'язував відповідальність і свободу особистості з обов'язком перед іншими людьми, перед батьківщиною. Завдання педагога, зазначав він, полягає в тому, щоб кожний його вихованець уже в дитинстві набув морального досвіду в глибоко особистих відносинах з іншими людьми діяти таким чином, як велить його громадянський обов'язок. А гармонійне виховання вчений розумів як одночасно виховання дисципліни, обов'язку, відповідальності перед колективом,

суспільством і перед самим собою – перед власною совістю [9:303].

В.О.Сухомлинський виокремлює як дороговказ у життєдіяльності людини - “обов'язок”, і називає параграф книги “Людина повинна” [8]. Педагог переконаний, що життя “перетворилося на хаос, серед білого дня не можна було б вийти на вулицю, якби не було людського обов'язку” [8:185]. Свідоме дотримання людиною обов'язку – це і є, на його думку, виявом свободи. Звертаючись до учнів, учений пояснює: “Ясне розуміння і суворе додержання свого обов'язку перед людьми – це твоя справжня свобода” і водночас застерігає: “Спробуй звільнити себе від обов'язку – і ти перетворишся на раба своїх примх. Чим людяніше, свідоміше ти додержуєш свого обов'язку перед людьми, тим більше береш ти з невичерпного джерела справжнього людського щастя – свободи” [8:185].

Вдумливого педагога, керівника сільської школи, вченого хвилювало питання, яким чином запобігти пануванню в дитячій душі бажань неправильного розуміння учнями свободи вчинків і нехтування відповідальності. У своїх педагогічних роздумах він намагається переконати учнів, до чого це може призвести. “З того, що людина робить не те, що вона повинна робити, не те, що треба робити, а те, що їй хочеться, починається моральне “спустошення, розбещення і падіння” й дає таку педагогічну пораду: “Бійся духовного поневолення своїми бажаннями, - якщо не тримати їх у шорах і не підпорядковувати повинності, ти перетворишся в безвільну істоту” [8:185].

Узагальнюючи погляди В.О.Сухомлинського на співвідношення обов'язку і свободи,

подамо поради, як його заповіт учням, заповіді якого ми знаходимо на шпальтах його праць. Поради учням від директора школи:

- Дорожити життям і свободою навчиться тільки той, хто в дитинстві осягнув мудрість обмеження своєї свободи і бажання.

- Від найнезначніших, здавалося б вчинків у повсякденному житті, від того, наприклад, що ти поступаєшся місцем у ліфті, у трамваї, в автобусі літній людині, – до великої людської відповідальності за життя, долю, майбутнє іншої людини... - в усьому твоєму житті мудрим повелителем твоїм хай буде повинність.

- Пам'ятай, що велике горе людське починається із забуття обов'язку, спочатку в справах, здавалось би невеликих, а потім у більших значніших.

- Кожна людина повинна досягти тієї вершини, де вона, діючи так, як велить обов'язок, роблячи можливим те, що видається на перший погляд немислимим і недосяжним, виявляє велич духу, що здобувається, осягається і живе тільки в обов'язку.

У праці “Народження громадянина” В.О. Сухомлинський пов'язує почуття відповідальності з почуттям совісті. Його педагогічним кредо у вихованні майбутніх громадян була така сентенція: “відповідальність перед колективом зливається з відповідальністю перед власною совістю. Там, де немає відповідальності перед колективом, - писав він, - людина не знає голосу власної совісті” [9:303]. Водночас, на його переконання, відповідальність, обов'язок і совість – це стрижень громадянської вихованості людини. Звертаючись до педагогів, учений пише: “Якщо вам вдалося досягти

того, що дитині наодинці з собою стало соромно, соромно самій перед собою за свій осудливий вчинок, якщо дитина прагне стати кращою, ніж вона є, якщо в її свідомості не тільки живе, але і стає власним переконанням уявлення про те, що краще, і що гірше, то це означає, що ви бачите наслідки своєї виховної роботи” [9:304].

Погляди В.О. Сухомлинського на співвідношення свободи й відповідальності найбільш повно віддзеркалюються в одному з його листів до сина, де він стверджує, що абсолютної свободи немає і не може бути; бути свободним – це робити завжди так, як вимагають інтереси народу, приймати рішення із знанням справи; свобода людини – це гармонія суспільних і особистих інтересів [10:617].

Мудрий батько відповідає на сумніви сина щодо співвідношення свободи, відповідальності й обов'язку і дає такі поради: “Треба тонко відчувати три речі: можна, не можна і треба. Той, хто відчуває ці речі, має найважливішу особливість громадянина – почуття обов'язку. Обов'язок – це свобода в дії, це одухотворення людських вчинків благородною ідеєю, в ім'я чого я це роблю. Обов'язок і совість – ці моральні почуття становлять найважливішу рису, що вирізняє людину від тварини.” Розвивай у себе людське, любий сину! Спробуй виконати свій обов'язок і ти пізнаєш, що в тобі є” [10:618].

Ці мудрі слова - настанови батька сину щодо співвідношення свободи, обов'язку, відповідальності і совісті можуть слугувати життєвим дороговказом для кожного із нас.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо в організації експериментальної роботи щодо

формування свободи і
відповідальності як базисних
характеристик особистості на різних

вікових етапах від дошкілля до
зрілості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волкова Н.П. Педагогіка. – К.: „Академія”, 2001.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. - М.: ”Школа-Пресс”, 1995.
3. Даль В. Толковый словарь. - Т. IV. - М.: “Рус. яз.”, 1982. – с. 151.
4. Краткий психологический словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевського. Редактор-составитель Л.А. Карпенко. - Ростов-на-Дону “Феникс”, 1998.
5. Новий тлумачний словник української мови. - 4т. - К.: “Аконіт”, 1999. - с. 167.
6. Педагогічний словник / За ред. М.Д. Ярмаченка. – К.: “Педагогічна думка”, 2001.
7. Професійна освіта. Словник / За ред. Н.Г.Ничкало. – К.: “Вища шк.”, 2000.
8. Сухомлинський О.В. Ставлення до людей і обов’язок перед ними. – Вибр. тв. У 5 т. – Т. 2. – К.: “Рад. шк.”, 1976.
9. Сухомлинський В.О. Дисципліна і само-дисципліна. Відповідальність перед колективом і перед самим собою. – Т. 3. – К.: “Рад. шк.”, 1977.
10. Сухомлинський В.О. Листи до сина. – Т. 3. – К.: “Рад. шк.”, 1977.

Подано до редакції 15.11.06

РЕЗЮМЕ

В статті представлено взаимоотношение и взаимосвязь понятий: ответственность, свобода, обязанность и совесть в поведении личности.

SUMMARY

The article presents interrelation and interconnection of such notions as responsibility, freedom, duties and conscience in person's conduct.